

Wprowadzenie do ksiąg mądrościowych Starego Testamentu

Nie ma wątpliwości co do zasadności wyróżnienia literatury mądrościowej wewnątrz Starego Testamentu. Konieczne jest jednak opisanie jej specyfiki, jak również dookreślenie, co rozumie się w tych tekstach przez pojęcie „mądrości”. W tym ostatnim przypadku pojawiają się różne określenia mądrości: sztuka kierowania własnym życiem; praktyczna znajomość praw, które rządzą światem; doświadczenie przekazywane jako testament duchowy z ojca na syna; słowo lub czynność właściwa w danym momencie; zbiór literacki. Te hasłowe określenia mądrości już sygnalizują istnienie różnych koncepcji mądrości w historii egzegezy.

1. Koncepcje mądrości

1.1 Gerard von Rad (zm. 1971): empiryczna znajomość stworzenia

Dla von Rada (luteranin) mądrość jest tożsama z empiryczną znajomością porządku stworzenia. Definiuje ją jako praktyczną znajomość praw dotyczących życia i świata wynikająca z doświadczenia. Dla mędrca istnieje rodzaj interakcji między właściwym postępowaniem społecznym a porządkiem wpisany w stworzenie. Gdzie jest źródło tego porządku świata? Von Rad sprzeciwia się postrzeganiu mądrości jako boskiego przymiotu czy jako personifikacji Boga. Mądrość odczytuje jako „sens” wpisany przez Boga w stworzenie, jako Bożą tajemnicę stworzenia. Mimo że te dwie koncepcje mądrości (doświadczalnej i związanej z tajemnicą) są różne, jest jednak między nimi związek. Jeśli człowiek chce dotrzeć do pierwotnej tajemnicy stworzenia, uczyni to tylko poprzez zdobycie mądrości ludzkiej. Jeśli mądrość doświadczalna jest narzędziem do odniesienia sukcesu w życiu, to zdobycie mądrości teologicznej stanowi cel samego życia.

1.2 Roger N. Whybray (zm. 1998): postępowanie ukierunkowane na życie

Von Rad uważał, że refleksja nad życie stanowiła zajęci określonej grupy osób w społeczności żydowskiej. Tymczasem Whybray (anglikanin) neguje istnienie jakiejś grupy zawodowo zajmującej się refleksją mądrościową. Zamiast mówić o „tradycji mądrościowej”, woli on określenie „tradycja intelektualna”, która była różna od innych tradycji (historycznej, sądowniczej, kultowej, prorockiej). Whybray nie wyklucza istnienia piśmiennej tradycji mądrościowej w Izraelu, jednakże uważa, że refleksja mądrościowa była podejmowana przez różnych przedstawicieli administracji publicznej (królewskiej), którym przysługiwało miano „mędrców”. Mądrość jawi się rodzajem wrodzonego uzdolnienia, wrodzonej inteligencji, którą pewne osoby posiadają w stopniu przewyższającym inne. Ta naturalna inteligencja może objawić się w różnych okolicznościach, od sztuki nawigacji na morzu po umiejętność doradzania politycznego. Mądrym jest zatem ten, kto posiada umiejętność wystarczającą do zrealizowania w doskonały sposób określone zdanie.

Whybray wyklucza istnienie w Izraelu systemu edukacyjnego na dworze królewskim, świątyni, szkołach prorockich czy kręgach pisarskich (skrybów). Jednakże pozostaje pytanie o to, kto napisał Księgę Przysłów i inne księgi mądrościowe. Inna kwestia to częste odwoływanie się do relacji między ojcem i synem w tekstach mądrościowych, co odsyła nas do środowiska rodzinnego i edukacji będącej przedłużeniem wychowania w domu. Teza Whybray jest ważna, gdyż wyklucza traktowanie mądrości jako jakiejś wiedzy ezoterycznej, zastrzeżonej tylko dla elit. Jednakże nie można zanegować funkcjonowania „tradycji mądrościowej” w wymiarze diachronicznym, jako przekazywanej w ramach edukacji mądrościowej, co sugerują chociażby teksty Syracha (np. Syr 24,30-34: mędrzec jako odnogi rzeki, które nawadniają innych; 33,16-19: mędrzec dzieli się z

innymi swoim spisany dziełem; 51,23: mędrzec zachęca, by niewykształceni korzystali z jego nauki).

1.3 James L. Crenshaw (ur. 1934): samozrozumienie siebie w relacji do rzeczy

Crenshaw (baptysta) rozróżnia między literaturą mądrościową, tradycją mądrościową i myślą mądrościową. W ten sposób ukazuje znaczenie różnych manifestacji rzeczywistości mądrościowej w Starym Testamencie, unikając konieczności traktowania o nich wszystkich naraz, stosując tę samą metodologię. Zamiast krytykować definicję mądrości proponowaną przez von Rada jako zbyt szeroką, wysuwa własną propozycję definicji mądrości jako „poszukiwania zrozumienia siebie (samozrozumienia) w relacji do rzeczy, ludzi i Stwórcy”. To poszukiwanie dokonuje się na trzech płaszczyznach:

- a) mądrość natury jako próba panowania nad rzeczami w celu przetrwania i osiągnięcia dobrobytu;
- b) mądrość sądownicza i praktyczna oparta o relacje ludzie wewnątrz zorganizowanej społeczności lub państwa;
- c) mądrość teologiczna, która w ramach teodycei proklamuje Boga jako ostateczne znaczenie.

Crenshaw zdaje się lepiej oddawać myśl Whybray'a, który wyrażał przekonanie, iż mądrość jest bardziej pewną postawą niż żyjąca tradycją czy korpusem literackim.

1.4 Roland E. Murphy (zm. 2002): próba uporządkowania ludzkiego postępowania

Murphy (ksiądz katolicki) odrzuca tezę zakładającą, że mądrość biblijna rodzi się z próby ustalenia porządku w życiu człowieka. Tego rodzaju przekonanie jest wynikiem – według Murphyego – zbyt dużego przekonania o wpływie egipskiej literatury mądrościowej na mądrość biblijnego Izraela. Chodzi szczególnie o egipskiego *maat* – „porządek świata” – rodzaj półbóstwa, które miało regulować porządek kosmiczny, relacje społeczne i świat bogów. Te trzy płaszczyzny były skorelowane między sobą. Wszystko musiało podporządkować się temu „porządkowi świata”.

Murphy nie neguje wpływu kultur starożytnego Bliskiego Wschodu na myśl izraelską, jednakże jest daleki, by same paralele między tekstami egipskimi i hebrajskimi interpretować jako dowód zależności tych drugich od pierwszych. Według niego biblijne teksty mądrościowe są zainteresowane nie tyle porządkiem natury co raczej postępowaniem człowieka. Jeśli aforysta zestawia dwa porządki w Biblii, to ogranicza się do szukania porównania, by zilustrować jeden porządek, wychodząc od drugiego. Podobieństwo jest czymś innym niż przekonanie o istnieniu wszechogarniającego porządku.

Dlatego też Murphy uważa, że mądrość biblijna rodzi się z pragnienia uporządkowania życia człowieka. Ta koncepcja modyfikuje przekonanie związane z istnieniem porządku świata. Zamiast twierdzić, że człowiek doświadcza Boga wewnątrz ustalonego porządku, należy mówić, że człowiek doświadcza Boga w poszukiwaniu tego porządku.

Jakie wnioski płyną z powyższego zestawienia różnych opinii na temat tego, czym jest starotestamentalna mądrość? Nawet jeśli przyjmujemy, że mądrość jest praktyczną nauką o umiejętności życia, to jej treść pozostaje różnorodna, podobnie jak sposób odkrywania jej przez człowieka i zdobywania jej.

2. Słownictwo „mądrości”

Wyznacznikiem tekstów mądrościowych jest w pewnym stopniu występowanie w nim słownictwa mądrościowego. Na pierwszym miejscu jest to rdzeń *ḥkm*, na którym buduje się czasownik *ḥākam* (być mądrym), rzeczowniki *ḥokmāh* (mądrość) oraz przymiotnik *ḥākām* (mądry).

Występuje on w Biblii hebrajskiej 318 razy, do czego dochodzi ok. 50 wystąpień w dostępnych dzisiaj hebrajskich tekstach Syracha. Termin jest wieloznaczny, odnosząc się do różnych sfer „mądrościowych”: poznania (inteligencja, rozum, talent, spostrzegawczość, przenikliwość, geniusz), sądzenia (roztropność, rozsadek, osąd) i działania (umiejętność, zdolność, doświadczenie). Interesujące, że w tekstach mądrościowych znaczenie poznania intelektualnego w przypadku rdzenia *hākām* nie jest częste.

Obok tego terminu pojawiają się inne, niekoniecznie jako synonimy *hākām*. Podając formy rzeczownikowe, należy przywołać: *da‘at* – poznanie, wiedza (Prz 2,6; Ko 1,16-17); *bīnāh* – rozum, inteligencja, przenikliwość (Prz 24,3; Syr 14,20); *mūsār* – wychowanie, dyscyplina (Prz 15,33; Syr 6,22).

3. Korpus mądrościowy

Za księgi mądrościowe uważa się: Przysłów, Hioba, Koheleta, Syracha i Mądrości (Salomona). Trzeba jednak pamiętać, że terminologia mądrościowa (i zainteresowanie ludzkim postępowaniem) pojawia się również w innych tekstach starotestamentalnych. Przywołać tylko niektóre psalmy, tekst prorockie Amosa, opowiadanie jahwistyczne o Edenie (Rdz 2 – 3) czy opowiadanie o Józefie (Rdz 37 – 50). Dlatego też używanie terminu „literatura” jest drugorzędne w odniesieniu do tej szerokiej tradycji mądrościowej obecnej w Starym Testamencie. Poza tym wymienione księgi pochodzą z różnych epok, a c za tym idzie zrodziły się w różnym środowisku socjologicznym. Do tego są to księgi o charakterze redakcyjnym, co szczególnie widoczne jest w Księdze Przysłów i Hiobie. Czym jednak wyróżniają się te księgi na tle pozostałych ksiąg Starego Testamentu? Wskażmy kilka elementów im wspólnych:

- minimalne zainteresowanie wielkimi czynami zbawczymi Boga proklamowanymi przez Torę i proroków,
- małe zainteresowanie Izraelem jako narodem i jego historią,
- podejście pytające do problemów życiowych, jak np. dlaczego cierpienie, nierówności społeczne, śmierć, powodzenie grzeszników,
- duże zainteresowanie ogólnoludzkim doświadczeniem, które jest wspólne wszystkim ludziom, a nie ogranicza się tylko do wyznawców Jahwe,
- szukanie sposobu panowania nad życiem i właściwej relacji z Bogiem,
- radość z kontemplowania stworzenia i Boga jako Stwórcy.

4. Mądrość na starożytnym Bliskim Wschodzie

Śmiałe stwierdzenie z 1 Krl 5,10: „Mądrość Salomona przewyższała mądrość wszystkich ludzi Wschodu i mądrość Egipcjan”, służy wyniesieniu dynastii Dawidowej i samej osoby króla Salomona. Trzeba jednak dodać, iż mądrość biblijnego Izraela nie jest doświadczeniem wyjątkowym w starożytności ani też wolnym od kontaktów z mądrością ościennych ludów.

4.1 Mądrość egipska

Historia Izraela pokazuje, że Egipt wywarł pierwszorzędny wpływ na mądrość izraelską, nawet jeśli biblijny Izrael nie podjął fundamentalnego pojęcia mądrości egipskiej zawartego w terminie *maat*, czyli ustanowionym przez bogów i czczonym również jako bóstwo porządku kosmicznym i etycznym. Zasadniczym powodem odrzucenia tej koncepcji jest hebrajski monoteizm.

Mądrość egipska była związana szczególnie z dworem faraona. Jej pierwszorzędnym celem było zapewnienie odpowiedniego wykształcenia przyszyły urzędnikom królewskim. W rezultacie

literatura mądrościowa przyjęła w większości formę pouczeń. Wynalezienie pisma hieroglificznego przed 3000 przed Chr. wymagało i umożliwiło jednocześnie rozwój elit pisarskich. Dla celów edukacyjnych niektórzy nauczyciele przygotowali traktaty dydaktyczne, które służyły uczniom w opanowaniu sztuki pisania i czytania, uczyły układania mów i prowadzenia rozmów oraz wpajały zasady zachowania właściwe dworowi królewskiemu. Powstają szkoły kształcące pisarzy, a przy nich biblioteki. Czasów Starożytnego Imperium (2815-2400) sięgają niektóre pouczenia:

- *Pouczenia dla Kagemmiego* – napisane przez Uniego, wezyra ostatniego faraona trzeciej dynastii, który chciał przekazać pouczenia dla swoich synów, w tym Kagemmiego, piastującego później godność wezyra na dworze faraona Snefru, założyciela czwartej dynastii.
- *Pouczenia Ptah-hotepa* – jedyny tekst z tego okresu zachowany w całości. Umierający wezyr spisuje pouczenia dla swojego syna, który ma objąć po nim urząd.

Tradycyjna mądrość zostaje zakwestionowana jako droga do osiągnięcia sukcesu podczas kryzysu politycznego i religijnego, jaki ma miejsce trakcie Pierwszego Okresu Pośredniego (2270- 2050), naznaczonego anarchią, rozpadem państwa, rabunkami grobów królewskich. Upadek starożytnych monumentów grobowych pokazuje kruchość creda starożytnego imperium. Nie wytrzymują próby czasy chociażby *Pouczenia Herdegefa* (o. 2640), który zachęcał: „Upiększ swój dom w nekropolii, ozdób swoje miejsce na wschodzie. Przyjmij tę regułę, gdyż twoje życie jest dla nas wielką rzeczą, a dom śmierci przeznaczony jest do życia”. Zostają one zakwestionowane przez utwory tego okresu naznaczone myśleniem pesymistycznym i cynicznym, jak na przykład *Rozmowa zrozpaczonego ze swoją duszą* (podobieństwo do Hi), *Śpiew harfisty* (podobieństwo do Koh) czy *Skarga biednego wieśniaka* (podobieństwo do Mdr). W tym pierwszym czytamy: Jeśli myślisz o pochówku, to jest to zgorzkniałość dla serca, to jest to niesienie płaczu czyniącego człowieka żalonym, to jest to wynoszenie człowieka z domu, rzucając go na wzniesienie. Nie zobaczy już więcej słońca”. W społeczeństwie naznaczonym dezintegracją i chaosem wątpliwości co do skuteczności tradycyjnej religii pogrzebowej podkreślają niewiedzę co do losu ludzi po śmierci, ukazując jej nieuchronność, która rzuca się cieniem na życie każdego człowieka.

Zjednoczenie państwa daje początek Średniemu Imperium (2000-1800 przed Chr.). Ten okres charakteryzuje się bogactwem i powodzeniem, które wymagają rozbudowanej administracji, a ty samym olbrzymiej ilości pisarzy. Dla nich zostają przygotowane nowe materiały, jak np. *Pouczenia Kethy*, przynoszące pochwałę zawodu pisarza – temat, który stanie się popularny w literaturze Nowego Imperium (1300-1050).

Inną formą mądrości egipskiej był onomastykon, czyli wykaz zestawiających fenomeny z dziedziny przyrodznawstwa i geografii według określonego klucza. Przykładem są *Pouczenia Amen-em-opiego* (ok. 1100 przed Chr.). Opracował je jeden z wysokich urzędników, by przekazać wskazania dla swego syna, od którego oczekiwał troski o pełną równowagę psychiczną i moralną, umiarkowanie i panowanie nad sobą. Amen-em-opi podaje 610 rzeczowników opisujących niebo, gwiazdy, ziemię, ludzi, zawody, miasta, budowle, produkty ziemi. Jest to rodzaj encyklopedii ówczesnej wiedzy.

Mędrcy, którzy napisali te dzieła, byli pisarzami. Wielu z nich odegrało znaczącą rolę na dworze jako doradcy faraona. Ich ścieżka edukacji była rozbudowana. Po podstawowej edukacji bardziej zdolni uczniowie byli poddawani okresowi próbnemu, w trakcie którego otrzymywali pogłębione wykształcenie, szczególnie w obszarze rzemiosła i handlu. Dalsza edukacja specjalistyczna była konieczna dla tych pisarzy, którzy mieli podjąć się obowiązków administracyjnych na dworze, świątyni, wojsku czy też wybrali karierę w obszarze medycyny, astronomii, magii czy interpretacji snów. Wielu z nich było autorami pouczeń, w których dominowały pouczenia moralne. By

pobudzić czytelników do życia zgodnego z *maat* – „porządkiem” ustalonym przez bogów na początku czasu, przekazywali pouczenia poprzednich pokoleń. Mędrzec był równocześnie ekspertem w sztuce magii, potrafił przepowiadać przyszłość i interpretować sny. Mimo że do naszych czasów dotarło niewiele z ich tekstów, to jednak ich wpływ na rozwój cywilizacji egipskiej jest ogromny. Wpływali oni zarówno na życie intelektualne, jak i etyczne starożytnego Egiptu.

4.2 Mądrość mezopotamska

W międzyrzeczu Tygrysu i Eufratu rozwinęły się trzy cywilizacje powiązane między sobą: sumeryjska, asyryjska i babilońska.

4.2.1 Sumer

Teksty mądrościowe pochodzą z ok. 2500 przed Chr. Na podstawie licznych dokumentów z Fara (starożytne Szuruppak) i z innych stanowisk (np. Tell Abu Salabich) jest potwierdzone istnienie instytucji edukacyjnej, miejsca kształcenia nazywanego *edubba* – „dom tabliczek”. Mędrcy tam pracujący rozwinęli na przestrzeni wieków swoiste curriculum studiów, które obejmowało różne dyscypliny: alfabetyzację, arytmetykę, muzykę (wokalną i instrumentalną), przygotowanie do tworzenia różnych dokumentów (dla pałacu i świątyni), prowadzenie archiwów i kronik, redakcję, kopiowanie i studiowanie różnych dzieł literackich, jak mity, opowiadania epickie, hymny, modlitwy, pieni, lamentacje. Wśród tych utworów można wspomnieć m.in. sumeryjską wersję Hioba zatytułowaną *Człowiek i jego bóg*. Bohater tego utworu jest osobą, która nagle straciła zdrowie, bogactwo i szczęście. Wobec swego boga przyznaje się do swych grzechów, dzięki czemu odzyskuje utracone dobre.

W porównaniu z Egiptem należy wyeksponować dwa momenty. Pierwszy to związek mądrości ze świątynią, która odgrywała kluczową rolę w życiu duchowym Sumeru. Dzieła mądrościowe nie były tylko podręcznikami czy encyklopediami, lecz formowały poglądy teologiczne kosmologiczne studentów, ich wiarę i ideały moralne. Przynależeli oni do wyższych warstw Sumerów, będąc synami królów, ambasadorów, zarządców pałacu, świątyni, wysokich urzędników wojskowych, pisarzy, archiwistów itd. Jednakże pozostawali oni związani ze świątynią, w której działali wykształceni w *edubba* kapłani, wróżbicie, egzorcyści. Oni to przez wieki kształtowali myśli i praktyki religijne Sumerów. Wspierali wiarę w niewidzialny panteon antropomorficzny, jego organizację i sposób działania, w rozumienie stworzenia ludzkości i negatywnej wizji ludzkiej egzystencji. Mędrcy sumeryjscy nie mieli pozytywnej wizji ludzkości. Ludzie zostali ulepiani z gliny, zostali stworzeni, by służyć bogom, dostarczać im pożywienia, schronienia i pozwalając im na wykonywanie ich czynności boskich. Życie ludzkie było naznaczone niepewnością, pozostawało nieprzewidywalne i nieprzeniknione, będąc zależne cały czas od bogów. Mędrcy sumeryjscy wprowadzili ponadto naukę o cierpieniu – nieszczęściu jako konsekwencjach grzechu, od którego nikt nie jest wolny. W tym kontekście nie było miejsca dla idei niezawinionego cierpienia.

Drugim momentem charakterystycznym dla mądrości Sumerów był jej związek z osobą króla. Posiadał on boską naturę dzięki *me*, będącego odpowiednikiem egipskiego *maat*. W tej deifikacji króla miała swój udział *edubba*, która była wspierana finansowo przez władzę. *Edubba* pracowała na rzecz króla, gloryfikowała go, kształtowała wśród ludu przekonanie, że wszystkie jego czyny (wojny, budowa świątyń, kanałów, ulic, utrzymywanie kultu, ustawodawstwo) miało jeden cel: zapewnianie szczęścia, powodzenia i bezpieczeństwa ludu. Król był postacią idealną, człowiekiem doskonałym i kompletnym: pięknym, silnym, odważnym, mądrym, inteligentnym itd. Podczas koronacji dostępował on błogosławieństwa ze strony bogów, szczególnie Enlila. Błogosławieństwo

bogów dotykało tego wszystkiego, co było istotne dla idealnego królestwa: tronu opartego o boskie prawa, trwałej korony, berła sprawującego władzę nad ludem, płodności ziemi i zwierząt, danin ze strony obcych krajów. Głównym zadaniem króla było administrowanie sprawiedliwością. Przekonaniem całego świata babilońskiego, a nie tylko Sumerów, była myśl, że król posiadał szczególnie obfitą miarę mądrości podarowana mu przez bogów i ukazywał ją przez czyny, które były im miłe, szczególnie budując świątynie.

Mądrość sumeryjska była jednak bezradna wobec śmierci. Temat ten jest rozwinięty w eposie o Gilgameszu, która ukazuje niepowodzenie ludzkiej mądrości w obliczu śmierci. Pragnie ona zdobyć coś, co jest zarezerwowane tylko dla bogów. Mądrość ukierunkowana na życie i dobrobyt rozczarowuje, ponieważ odkrywa przez człowiekiem jego ograniczenia. Podobna myśl pojawia się w micie o Adapie, który jest jednym z siedmiu legendarnych mędrców przedpotopowych. Bóg Ea „dał temu człowiekowi mądrość ale nie życie wieczne”. Utwór pokazuje, jak Adap, pomimo swej wyjątkowej mądrości, nie jest w stanie zaspokoić swego pragnienia nieśmiertelności.

4.2.2 Babilonia

Tu znajduje się najbogatsza tradycja mądrościowa starożytnego Bliskiego Wschodu. Terminy przywołujące mądrość odnoszą się w zdecydowanej mierze do umiejętności wróżenia i rytuałów liturgicznych. Wśród najbardziej znanych utworów należy wspomnieć:

- *Chce słać pana mądrości (Ludlul ben nemeqi)*, nazywany też *Poematem o cierpiącym sprawiedliwym* czy też *Hiobem babilońskim*. Utwór pochodzi z 1500-1200 przed Chr. Zawiera wiele podobieństw, ale też różnic w stosunku do biblijnej Księgi Hioba. Podobnie jak Hiob, sprawiedliwy, który utracił wszystko, wyznaje swoją niewinność, mówi o swoim wielkim cierpieniu, również fizycznym, używając stereotypowej terminologii (brak apetytu, zmory nocne). W przeciwieństwie do Hioba jego cierpienie jest przypisywane bardziej gniewowi bóstwa. Szuka on ponadto ratunku w egzorcyzmach, które okazują się jednak nieskuteczne.
- *Teodycea babilońska* (ok. 1000 przed Chr.) to seria dialogów między cierpiącym i jego przyjaciółmi. Cierpiący uważa (urodzony jako ostatnie dziecko, bez spadku, w biedzie), że bogowie karzą go niezasłużenie, podczas gdy приятели twierdzą że sprowokował on gniew bogów i winien cierpliwie oczekiwać odpłaty. Dodać trzeba, iż autor wyraża przekonanie, iż człowiek został stworzony przez bogów jako istota obciążona od początku złymi skłonnościami.
- *Rady mądrości*, datowane na 1500-12000 przed Chr., zawierają przysłowia podobne formą i treścią do tych biblijnych. Bazując one na doświadczeniu życiowym, miały ukazać, jak winien postępować człowiek rozsądny.

4.2.3 Asyria

W Asyrii literatura dydaktyczna występuje w dwóch różnych kontekstach: dworu (mędrzy i arystokracja) oraz pisarzy. Jeszcze przed 700 przed Chr. „mędrzec” był terminem określającym króla. Związek między mądrością i monarchą wyrażał się zarówno w działalności, jak i w samym urzędzie królewskim. Sargon mówi o swojej mądrości. Sennacheryb wyróżnia się swoją działalnością budowniczego. Także Merodach-Baladan II, uzurpator babiloński do tronu asyryjskiego (721-720) otrzymuje tytuł „mędrca” w literaturze asyryjskiej. Z utworów tego okresu należy wspomnieć przede wszystkim *Mądrość Achikara*, który był doradcą Sennacheryba (704-681) i jego syna Esarhaddona (680-669).

W Mezopotamii za mędrców uważano poza królem również różnych „mądrych”: rzemieślników, architektów, funkcjonariuszy kultu, wróżbitów, muzyków, egzorcyistów, medyków, pisarzy,

doradców, nauczycieli. Tytuł mędrca był używany zatem w stosunku do osób, które wykonywały zawody wymagające pewnych umiejętności. Król natomiast był uważany za mędrca nie w sensie intelektualnym, co raczej w stopniu, w jakim rozpoznawał on wyższość bogów, czyniąc to, co było miłe w ich oczach. Dla króla mądrość wyrażała się zatem w okazywaniu szacunku i czci bogom.

4.3 Mądrość kananejska

Mówiąc o mądrości w Kanaanie, należy się odnieść przede wszystkim do tekstów z Ugarit. Mądrość ugarycka nie różni się zbytnio od tej znanej w Babilonii, czy patrząc szerzej, na starożytnym Bliskim Wschodzie. Znajdujemy rady o charakterze generalnym (bądź rozsądny w mówieniu, unikaj kłótni, wybierz mądrze żonę, wybieraj mędrców nad głupców itd.). Jest to zatem mądrość praktyczna.

Tabliczki z Ugarit zawierają również utwory stanowiące wyzwanie dla tradycyjnego, ortodoksyjnego nauczania o cierpieniu, bliskie biblijnemu Hiobowi. Jest to historia sprawiedliwego, który cierpi, porzucony przez bogów, uznany za zmarłego przez bliskich, a jednak pozostaje wierny swemu bogu, który ostatecznie go wybawia.

W odniesieniu do śmierci zauważa się pewien pesymizm, czego wyrazem może być poniższy tekst: „W tym samym momencie, w którym patrzymy w słońce, jesteśmy w cieniu. Wszyscy ludzie zasną u Ereszkigal [bogini rządząca światem podziemnym], a my jesteśmy stworzeniu, by stać się jej synami”.

Podsumowanie

- pewne elementy są wspólne tekstom mądrościowym pochodzącym z różnych kultur; wspólne doświadczenie życia, wspólne pytania i problemy;
- znaczenie dworu królewskiego w kształtowaniu myśli mądrościowej;
- istnienie instytucji edukacyjnych, które można nazwać „szkołami”.

5. Formy języka mądrościowego

Przez gatunek literacki rozumiemy formę, jaką posługują się ludzie w określonym czasie, miejscu i okazji dla wyrażania swych myśli. Składa się on z odpowiednio dobranych słów i ułożonych zdań, mających określony sens wyrazowy, dzięki któremu autor stara się możliwie najwierniej oddać myśl, z którą zamierza podzielić się z czytelnikiem (por. T. Penar, Wstęp ogólny, s. 59).

Fakt, że posługujemy się różnymi gatunkami literackimi, nie zawsze jest przez nas uświadomiony. „Dzień dobry” – może ktoś myśleć, że chodzi o stwierdzenie (dzień jest dobry) lub życzenie (oby był dobry); tymczasem chodzi o pozdrowienie. Biblia nie jest tekstem przynależącym do jednego tylko gatunku czy rodzaju literackiego. W ramach pojedynczych ksiąg, a nawet tekstów, możemy napotkać najróżniejsze gatunki literackie. Błędne odczytanie gatunku literackiego może skutkować niewłaściwą interpretacją sensu tekstu. Dlatego też trudno np. szukać informacji kosmologicznych w Rdz 1 czy też traktować Ewangelie jak bibliografię. Podobne przykłady można mnożyć. Określenie gatunku literackiego jest szczególnie ważne, gdy mamy do czynienia z testami pochodzącymi z odmiennych kręgów kulturowych. Klasycznym przykładem jest Rdz 1 – 11. Gatunek literacki determinuje jakość prawdy, którą dany tekst komunikuje.

W przypadku literatury mądrościowej możliwe jest wprowadzenie pewnych kategorii wypowiedzi mądrościowych: (1) sądownicza, (2) natury, (3) praktyczna i (4) teologiczna. Konieczne jest rozgraniczenie między literaturą mądrościową, tradycją mądrościową i myślą mądrościową. Temu

odpowiada podział na: (1) mądrość rodzinną (klanową), (2) mądrość dworską i (3) mądrość skrybów.

5.1 Przysłowie

Podstawowym gatunkiem literackim literatury mądrościowej jest *māšāl*. Termin ten jest różnie tłumaczony: przysłowie, maksyma, zdanie, apoftegmat, epigram, powiedzenie. Bazując na hipotetycznej etymologii, wysuwa się trzy różne wyjaśnienia tego hebrajskiego terminu:

- porównanie – z powodu jego zdolności „odtworzenia” rzeczywistości bądź z powodu formalnego początku w postaci „jak”;
- słowo potężne – wypowiedziane przez kogoś potężnego lub obdarzonego szczególną władzą;
- uniwersalna prawda – z powodu swego paradygmatycznego i ponadczasowego charakteru.

Mamy różne typy *māšalu*: przysłowie ludowe, pouczenie, zachęta, przysłowie liczbowe, porównanie, podobieństwo.

5.1.1 Przysłowie ludowe

Może pojawić się również poza tekstami mądrościowymi, np. w prozie („Czyż Saul nie jest między prorokami?”; 1 Sm 10,12), jakkolwiek występują zwykle w formie metrycznej. Zbudowane jest zasadniczo z jednego stychu zawierającego dwa człony paralelne. Możliwe formy paralelizmu:

- synonimiczny – drugi człon powtarza innymi słowami myśl wyrażoną w członie pierwszym, np. Prz 24,17;
- antytetyczny – drugi człon wyraża myśl przeciwną do myśli przedstawionej w pierwszym członie, np. Prz 10,1;
- syntetyczny – drugi człon uzupełnia treść zawartą w pierwszym członie, np. Prz 26,3.14.

Przysłowia mają styl lapidarny i epigramatyczny, sięgają po metafory. Zasadniczo unikają imperatywu, gdyż odwołują się do doświadczenia zbiorowego, bazując na obserwacjach codziennego życia. Ich celem jest pouczenie, dlatego podawane są formie krótkiej, łatwej do zapamiętania. Zachęcają do twórczego przekształcenia własnej egzystencji, podpowiadając zarazem sposób przepracowania rzeczywistości, która jest udziałem człowieka.

5.1.2 Pouczenie

Zdaniem wielu uczonych funkcja pedagogiczna przysłowia prowadzi do jego dezintegracji, gdyż do jego prostej formy zostają dołączone nakazy i motywacje (wprowadzone spójnikiem *kī*), które wskazują na negatywne konsekwencje wynikające z niezachowywania początkowej zachęty. Ta forma przysłowia nazywana pouczeniem wyróżnia się użyciem wołacza „synu”. Jest częsta w Prz 1 – 9 (np. 1,8-19; 2,1-22; 3,1-12.21-26). Ponadto w Prz 22,17 – 24,22 oraz w Syrachu (np. 2,1-6; 3,17-24).

5.1.3 Zachęty lub napomnienia

Celem tej formy przysłowia jest doprowadzenie do określonego sposobu myślenia lub właściwego postępowania. Rozkazowi towarzyszy motywacja. Są również zachęty w formie negatywnej (nie rób czegoś).

5.1.4 Przysłowia liczbowe

Pierwotnie przysłowia te były związane z zagadką i mnemotechniką. Ich schemat odpowiada formule $x/x+1$, chociaż częściej występuje układ $3/3+1$. Po wskazaniu ostatniej liczby $x+1$

następuje określenie rzeczywistości, do której odnosi się ta cyfra. W ten sposób akcentuje się ten właśnie element rzeczywistości. Najbardziej znane przysłowia liczbowe znajdziemy w Prz 30, ale też w Prz 6,16-19; Syr 25,7-11; 50,25-26; Hi 5,19-22; 13,20-22; 33,14-15.

Ten rodzaj przysłowia pochodzi ze środowiska szkolnego. Nauczyciel proponował rebus $x/x+1$, pobudzając ucznia, by ten dokończył schemat, szukając analogii w świecie natury lub ludzkiej społeczności.

5.2 Porównanie

Porównanie jest bardzo częste w literaturze mądrościowej. Służy podkreśleniu wyższości pewnych zachowań nad innymi. Szczególnie interesujące porównania znajdziemy w Prz 25 – 26. Najczęstsze porównanie pozytywne występują w następujących wariantach:

- jak... tak...

Czym na glinianym garnku srebrna polewa,
tym usta życzliwe, a w sercu zło. (Prz 26,23)

Jak pies powraca do swoich wymiotów,
tak niemądry powtarza swoje szaleństwa. (Prz 26,11)

- x... jak y

Jak zwisają nogi chromemu,
tak w ustach niemądrego przysłowie. (Prz 26,7)

- x... i y

Kręcą się drzwi na zawiasach,
a leniwy na swoim łóżku. (Prz 26,14)

- x.. ale jeszcze bardziej y (seria takich przysłów w Syr 40,18-26)

Bogactwo i siła podnoszą na duchu,
a bardziej niż jedno i drugie – bojaźń Pańska. (Syr 40,26)

Porównania negatywne nie są tak wyszukane:

BT Prz 25,27: Niedobrze jeść miodu zbyt wiele,
a szcędź również słów pochwały.

BH Prz 25,27: Nie jest dobrze jeść dużo miodu,
ani szukanie własnej chwały nie jest chwałą.

Najbardziej wyszukaną formą porównania są przysłowia typu *tôb... mîn* (lepiej [jest wskazane].. niż...)

Lepiej mieszkać w kącie dachu
niż z żoną swarliwą we wspólnym domu. (Prz 21,9)

Lepsza potrawa z jarzyn z miłością
niż tłusty wół z nienawiścią. (Prz 15,17)

Ten typ porównań jest częsty u Koheleta (4,6.9.13; 6,9; 7,1-3.5.8; 9,4) i Syracha (10,27; 19,24; 20,2 itd.).

5.3 Zagadka

Bliska przysłowiu jest zagadka (*hîdāh*), które w swej funkcji i treści nie różni się od niego. Różnica dotyczy formy. U podstaw zagadki leży dwuznaczność języka czy też okoliczności, w których żyje człowiek. Enigma może zafunkcjonować tylko tam, gdzie słowa rodzą znacznie dostępne wspólnemu poznaniu, kryjąc w tym samym momencie pewne konotacje dostępne tylko

ekskluzywnej grupie. Zagadka ma prowadzić do wyboru właściwego zachowania. Dobrym przykładem jest widoczna sprzeczność wyrażona w parach Prz 26,4-5:

„Nie odpowiadaj niemądrému jego głupotą,
abyś się nie stał do niego podobny.

Odpowiedz niemądrému jego głupotą,
aby nie pomyślał, że jest mądry”.

Zagadka często zaskakuje. Przynosi paradoksalny przykład w stosunku do paradoksu stworzonego przez rzeczywistość. W Starym Testamencie zagadka jest bardzo rzadka. Najbardziej znana jest ta ostawiona przez Samsona Filistynom: Z tego, który pożera, wyszło to, co jest spożywane, a z mocnego wyszła słodycz (Sdz 14,14). Tego rodzaju język jest jednak potwierdzony w Starym Testamencie. „Bóg rozmawia z Mojżeszem twarzą w twarz, a nie przez zagadki” (Lb 12,8). Królowa Saba, sięgając po zagadki, bezskutecznie próbuje wystawić na próbę Salomona (1 Krl 10,1-3). Dochodzi do tego język enigmatyczny w Starym Testamencie, który jest wykorzystany dla wyrażenia sfery seksualności (np. Prz 30,20; 23,27; Syr 26,12). Kapitalnym przykładem języka enigmatycznego jest metafora starości w Koh 12,1-7.

5.4 Bajka i alegoria

Z zagadką wiąże się bajka lub alegoria, których znaczenie jest zaszyfrowane poprzez metaforę. Bajka ma za bohaterów przedstawicieli świata zwierzęcego i roślinnego. Ukazanie świata realnego za pomocą nieludzkich wyobrażeń ma podwójny cel: ma bawić i pouczać. Paradoksalnie, odwołanie się do świata symbolicznego ułatwia zrozumienie świata realnego. W samym korpusie mądrościowym trudno znaleźć kompletną bajkę. Poza nim należy wspomnieć tekst Sdz 9,8-15, który przynosi frontalny atak na zapędy monarchiczne Abimeleka (drzewa szlachetne odmawiają, zgadza się tylko cierń). Pewne elementy bajki znajdziemy też w 2 Krl 14,9: Dziki zwierz na Libanie rozdeptał cierń. To zdanie odnosi się do Amazjasza, króla Judy, który chce zbrojnej konfrontacji z Joaszem, którym Izraela.

Częściej napotkamy alegorie, które są opowiadaniem mającym w całości sens przenośny. Przykładowo orzeł i cedr (Ez 17,1-10) czy lwica i jej młode (Ez 19,1-14).

Cel bajek jest dydaktyczny. Ich powodzenie wynika z faktu, że zwracają one uwagę na rzeczy oczywiste, które w codzienności mogą pozostać niezauważone.

5.5 Mowa mądrościowa

Przykłady takiej mowy mądrościowej znajdziemy w Prz 1 – 9 (1,20-33; 8,1-11.12.21; 9,1-6), kiedy ze strony personifikowanej mądrości jest wypowiedzany publiczny apel. Styl w tym przypadku jest dydaktyczny i autoprezentatywny. Komentatorzy nie wykluczają nawiązań do literatury egipskiej, w której podobnie wypowiada się maat. To półbóstwo jest podobnie charakteryzowane jak mądrość w Prz 8: cechuje je preegzystencja (Prz 8,22-26); miłuje tych, którzy ją miłują (8,17); obdarza swoje sługi życiem i bezpieczeństwem (8,35). W sztuce maat jest przedstawiana w jednej ręce z symbolem życia, w drugiej zaś z berłem symbolizującym bogactwo i cześć (por. Prz 3,16). Innym elementem istotnym dla mów mądrości jest ich ton prorocki: zapowiada ona sąd, odsłania zatwardziałość słuchaczy, powraca idea szukania i niezalezienia itd. Te aspekty są szczególnie obecne w Prz 1.

5.6 Hymn

Ten gatunek przywołuje hymny znane z psalmów. Chodzi o pieśni wielbiące mądrość rozumianą jako pośrednik między Bogiem i stworzeniem. Podkreśla się w nich szczególnie boskie

pochodzenie mądrości (Hi 28; Prz 8,22-31; Syr 24,1-22; 45,15-43; Mdr 7,22 – 8,1). Niektórzy dopatrują się tu hipostazy, jakkolwiek mądrość personifikowana pozostaje bardziej wyrazem literackim. Nie można jej jednak redukować tylko do figury literackiej.

5.7 Poemat opisujący (objawiający)

Cel jest wychowawczy. Od strony formalnej bardziej jest przedstawiający; pozbawiony jest prawie rozkazów. odróżnieniu od hymnów jest mniej obiektywny i wzniosły, bardziej zaś jest budujący i spoufalający się. Od początku oznajmia temat, którym będzie się zajmował. W hymnie tymczasem mamy na początku wyraz uwielbienia lub chwały. Przykładowo:

Prz 24,30-34: siedłem obok pola próżniaka; Syr 1,1-10: cała mądrość pochodzi od Pana; 1,11-20: bojaźń Pańska to chwała i chluba.

5.8 Dialog

Ta forma literacka ogranicza się do Księgi Hioba, która zawiera także inne gatunki literackie: mowy sądowe, lamentacje, hymny itd. Dialog jest jednak formą dominującą, najbardziej właściwą dla dyskusji i rozwiązania problemu.

5.9 Poemat autobiograficzny

Znany jest z literatury egipskiej, w której król lub osoby piastujące wysoki urząd przekazują dwoje doświadczenia swoim synom lub następcom. Podmiot mówiący jest w 1 osobie liczby pojedynczej, także kiedy mędrzec przywłaszcza sobie doświadczenia innych osób. Przykłady takich form wypowiedzi znajdziemy w: Prz 4,3-9; 24,30-34; Koh 1,12 – 2,26; Syr 33,16-18; 51,13-22. Wypowiedzi autobiograficzne są wprowadzane słowami: „zobaczyłem” i „poznałem” .

5.10 Listy onomastyczne

Pozostają one w nurcie tradycji zapisanej w 1 Krł 5,13: „Rozprawiał też o drzewach: od cedrów na Libanie aż do hizopu rosnącego na murze. Mówił także o zwierzętach czworonożnych, o ptactwie, o tym, co pełza po ziemi, i o rybach”. Listy onomastyczne są prekursorami naszych encyklopedii, przynosząc wykaz rzeczywistości przynależących do przyrody ożywionej i nieożywionej. Ich celem jest mądrościowe uporządkowanie świata doświadczanego przez człowieka. Podobny materiał znajdziemy w Egipcie i Mezopotamii. przypadku mądrości Izraela wskazać można następujące teksty: Hi 28; 36,27 – 37,13; 38 – 41; Syr 43,1-26; Mdr 7,17-20; 14,25-26. Ta mądrość natury służyła również ukazaniu chwały Bożej w stworzeniu, jak również wspierała dyskusje w kwestiach dotyczących Boga (teodycei).

